

نزال المسافر فی بیان حدود الشمالیۃ الخراسان

(سفرنامه محمد قلی نوری منتخب الملک به خراسان)

تألیف: محمد قلی نوری (منتخب الملک)

تصحیح، تعلیق و تحشیه: علی اریمیان

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه:	مصحف الملک محمد نوری، قرن ۱۳ ق.
عنوان و نام پندآور:	کنز المسافر فی حدود الدیالیه (سفر نامه محمدقلی خان ملک به خراسان)
مشخصات نشر:	مصحف، علی کریمیان، تهران: انتشارات کتاب صرم، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری:	۱۵۴ ص، مصور.
شابک:	۲۵۱/۰۰۰ ریال، ۹۶۵۴۸-۹-۵ ISBN.
وضعیت فهرست نویسی:	فیا.
موضوع:	عهدنامه آخال
موضوع:	Akhal Treaty
موضوع:	ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳-۱۲۲۴ (ق.)
موضوع:	History--Iran--Qajars, 1779-1925
انزواده:	کریمیان، علی، ۱۳۲۲ دی، مصحف
رده بندی کنگره:	۱۳۹۶ / ۸۰۹ / DSR ۱۳۸۷
رده بندی دیویی:	۷۲۷-۷۲۵-۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی:	۵۲۸۱۲۷۱

تقدیم بہ استاد کرامتدرو فریختہ جناب آقای دکتر محمد حسن مبارکی

کنز الدقائق: بیان حدود "شمالیہ الخراسان"
(سفرنامہ محمدقلی نقوی: محب الملک بہ خراسان)

تألیف: محمدقلی نقوی (محب الملک)

بہ تصحیح: علی کریمیان

ناشر: انتشارات کتاب صارم

* ناظر فنی: علی کریمیان

حروف چینی: الہام حاتمیانگیران

صفحہ آرائی: زہرا ہدایتی - بہارہ انوری

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۷ / شمارگان: ۱۰۰۰ (نسخہ)

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۶۵۴۸-۹-۵

بہا: ۴۵۰,۰۰۰ ریال

نشانی:

تہران، شہرک اکباتان، انتہای فاز ۳، بیمارستان فوق تخصصی صارم، انتشارات "کتاب صارم"

تلفن: ۲۱-۴۴۶۷۰۴۳۱

وبگاہ: www.sarempub.com

www.sarempub.ir

پست الکترونیک: sarempublication@gmail.com

فهرست مافی کتاب کنزالمسافر فی بیان حدود الشمالیه الخراسان

- پیشگفتار..... ۹
- سلسله این خانه زاد احمد قلی الراجب به «منتخب الملک»..... ۱۷
- مسافرت و مأموریت بدو در تاجیکون که هزار و سیصد و چهارده قمری است..... ۱۹
- عهدنامه دولت روس مشتمل به حدود خراسان (ترارداد آخال)..... ۱۹
- جغرافیای حرکت منازل و تعداد نفوس در منزلی از طهران، الی مشهد و گرگان..... ۲۹
- جغرافیای ارض اقدس و تعداد نفوس آنجا و سره تمام مردم خراسان و ذکر کنکاش
امیر تیمور گورکان..... ۵۷
- شجره علی مرادخان سردار خراسان و اسامی ایلات حدودیه هرات افغانستان..... ۶۳
- جغرافیای منازل ارض طوس به قوچان..... ۶۸
- جغرافیای قوچان و تعداد طوایف و خانواده زعفرانلو..... ۶۸
- شجره امیرحسین خان شجاع الدوله و صفات او..... ۷۳
- جغرافیای منازل قوچان تا به بجنورد..... ۷۶
- جغرافیای بجنورد و چرمغان و سمنگان..... ۷۹
- عدد نفوس شادلو..... ۸۶

- انتساب حکمران شادلو با حکمران زعفرانلو..... ۸۶
- علت عداوت شادلو و زعفرانلو..... ۸۷
- اسامی تیره و طوایف شادلو..... ۸۸
- اسامی دهات شادلو..... ۸۹
- شجره یار محمدخان سهام الدوله (سردار مفخم)..... ۹۱
- صفایار، محمدخان سهام الدوله..... ۹۲
- جعفریای بجنورد الی گرماب و قلقلاب روس..... ۹۳
- جعفریای مزل بجنورد تا گرگان و گوکلان..... ۹۹
- جعفریای گرگان..... ۱۰۸
- اسامی طوایف گوکلان و خانوار آن و عدد فراری آن‌ها و اسامی گوکلان رعیت روس..... ۱۰۹
- اسامی طوایف یموت قره چوخی و طایفه آن‌ها و اسامی یموت تابعه روس..... ۱۱۲
- اسامی جعفریای طایفه کومش تپه..... ۱۱۲
- اسامی دهات حدودیه آخال از عشق آباد الی گرینودسک و اسامی طوایف آن و عدد خانوار آن‌ها..... ۱۱۳
- قدر مالیات گرفتن روس‌ها..... ۱۱۵
- قدر سرگله روس‌ها از چاروای یموت دولت علیه..... ۱۱۵
- اسامی فرمانفرمایان روس آخال الی حال و سیاحان انگلیس..... ۱۱۶
- تسوید عریضه بضاعت المزجات..... ۱۱۷
- تسوید روس مسائل خدمات خود در مشهد و قوچان و بجنورد و گرگان..... ۱۲۲
- تسوید نوشته آبا حاجی طایفه جعفریای و رعیتی آن به دولت علیه..... ۱۲۶
- تسوید نوشته قاسمخان طایفه غراوی و رعیتی آن به دولت علیه..... ۱۲۶
- تبلیغ نوشته جنرال رزبرق در ماده مختاریت و عودت ششصد خانوار گوکلان..... ۱۲۷

- ۱۲۸..... تسوید سواد عریضه محرمانه خود به وزارت خارجه در فقره راه آهن
- ۱۳۰..... وضع مأمورین و مذاقه آمرین
- ۱۳۱..... صورت تلگراف جناب اشرف علی اصغر خان صدراعظم دولت ایران
- ۱۳۲..... جغرافیای حرکت بجنورد تا شاهرود
- ۱۴۲..... تعبد و شرافت
- ۱۴۳..... صفات خود
- ۱۴۳..... در مابقی خالصجات دولتی
- ۱۴۷..... پیوستها
- ۱۷۵..... منابع و مأخذ
- ۱۸۰..... نمایه

پیشگفتار

بی تردید سنت سفرنامه نویسی، در باز به شکل محدود در بین اقوام و ملل دنیا وجود داشته، ولی در دو سده گذشته به شکل اولیّه گردیده است، بخصوص در عصر قاجار - که یکی از دوره‌های پر تلاطمی است که در آن روزگاران دولت‌های متدر دنیا برای پیشرفت نفوذشان پشت سر نهاده است. در آن روزگاران دولت‌های متدر دنیا برای پیشرفت نفوذشان سرگرم کشمکش با یکدیگر بودند و از این رهگذر به بهانه طمع و یقین کشاکش بین آنان را نمی‌توان بی‌تأثیر بر اوضاع جهان متصور دانست. در آن برهه اوضاع ایجاب می‌کرد که مامورین سیاسی و نظامی داخلی و خارجی با مقاصد مختلف رنج سفر و حضر را بر خود هموار سازند و به اقلیم دور و نزدیک بروند، ماحصل آن گزارش سفرنامه، خاطرات، روزنامه (یادداشت‌های روزانه)، گزارش‌هایی است که از شرح ماموریتشان در راستای وظایف محوله تدوین و به مرکز ارسال گردیده.

اینک پاره‌ای از این آثار بی‌بدیل به عنوان ودیعه‌ای گرانبها زینت بخش گنجینه‌های فرهنگی و آرشیوی گردیده که علاوه بر ارزش تاریخی می‌تواند نسل‌های امروزه ما را با ایام سلف آشنا نماید، و از سویی به عنوان یکی از منابع و مآخذ دست اول در پژوهش‌ها در تجزیه و تحلیل‌های تاریخی و حوزه مطالعات فرهنگی نقش آفرینی نماید.

سفرنامه نویسان هر یک با تخصص‌ها و گرایش‌های فکری خویش به تشریح و توصیف اماکن، آثار و بناهای تاریخی، موقعیت جغرافیایی، آداب و رسوم مردم

روستاها و شهرها، حوادث و رویدادهای مهم و قابل توجه بین راه و... پرداخته‌اند و عده‌ای از مامورین به ایالات و ولایات نیز، ضمن شرح ماموریتشان به شرح سفر و موقوف پرداخته‌اند. نگارندگان این آثار نیز علاوه بر نگارش و وقایع اتفاقیه متنوع و ارزنده در موضوع: مسافت‌ها، روستاها، شهرها، جمعیت نواحی، آب و هوا، تنوع محصولات، صنایع و حرف، وضعیت بهداشت، مشاهیر و معارف، حکام ایالات و ولایات، بنا و آثار تاریخی چون؛ کاروانسراها، رباط‌ها، برج و باروها و مسائل امنیت راه‌ها، آبادی‌ها، روابط اجتماعی، فرهنگ و آداب و رسوم، سنت‌ها، ارزش‌ها و نماد: اهلیات، باغات، صنایع اقتصادی و معیشتی و... مورد مذاقه قرار داده‌اند که بیانگر اوضاع روزگاری خبری آن عصر است.

از جمله در آثارهای این مأموریت‌ها، کتاب «کنز المسافر فی بیان حدود الشامیه الخراسان» یا (سفرنامه محمد قلی نوری منتخب‌الملک به خراسان) تألیف: محمد قلی نوری (منتخب‌الملک) است. این اثر به شماره ۱۲۴۲۹-۱۰ و شماره بازایی ۱۷۰۰۱ در گنجینه مخازن نسخه‌های خطی کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ثبت و ضبط گردیده است. منتخب‌الملک در سال ۱۳۰۰ قمری جهت اجرای فصل هفتم عهدنامه دولتین ایران و روسیه (۱۲۸۰، آخال) بر حسب اشارت ناصرالدین شاه قاجار از طهران جهت تعیین حدود و ثغور رهسپار خراسان گردید. نگارنده هدف از این مأموریت را اینگونه بیان می‌کند: «بعد از آنکه دولتین ایران و روس، در مورخ شهر محرم‌الحرام ۱۳۰۰ که ترکستان ایران به واسطه بهای و بی‌وفایی سرحدداران خراسان تعلق به روس گرفت و گرماب و قلقلاب که از مضافات خوشان بود آن نیز داخل حدود روس گردید و سکنه آن محل را کوچانیدند و خانه‌ها را آوردند، بعضی از اهالی آن دو محل به واسطه علاقه وطن مجدداً چون عودت از آنجا به کرباب و قلقلاب نموده بودند و سفارت روس به وزارت خارجه دولت علیه رسماً اظهار نمود که اگر تا بیست روز دیگر رعایایی که ثانیاً به محال مزبوره برگشته‌اند، کوچ داده نشوند. دولت روس آن‌ها را رعیت خود خواهد دانست؛ الجا و تلغرافاً به نواب مستطاب رکن‌الدوله - فرمانفرمای خراسان و سیستان - از وزارت خارجه حسب الامر الاقدس الاعلی اطلاع داده شد و نواب معظم هم این امر عمده را هم حتماً به من بستند».

مأموریت وی از دوشنبه ۱۲ ربیع الاول ۱۳۰۰ ق. و با حرکت به سمت ورامین آغاز شد، در روز شنبه ۱۷ ربیع الاول به سمنان، چهارشنبه ۲۱ ربیع الاول به دامغان، جمعه ۲۳ ربیع الاول به شاهرود، دوشنبه ۲۷ ربیع الاول به میامی، سه شنبه ۲ ربیع الثاني به سبزوار،

چهارشنبه ۶ ربیع الثانی به نیشابور و در روز شنبه دهم ربیع الثانی وارد مشهد مقدس شد. و پس از چند روز رحل اقامت در مشهد و اخذ دستورات لازم عاقبت در روز یکشنبه ۱۴ ربیع الثانی جهت اعزام به محل ماموریت از مشهد خارج گردید و در روز شنبه ۲۷ ربیع الثانی به قوچان و در یکشنبه ۸ جمادی الاول وارد بجنورد شد. سپس در روز ۱۶ ربیع الاول ۱۳۰۱ق. به همراه عده‌ای از سواران زعفرانلو و شادلو از بجنورد عازم محل ماموریت گردید. روز بعد از مسیر گرمخان به تکمران و از آنجا عازم قلعه علی محمد که ابتدای منطقه قوشخانه است، وارد شد و در روز ۱۹ ربیع الاول وارد گرماب شد. وی در مورد انجام ماموریتش می‌نویسد: «...گرماب قلعه آن مخروطی و خالی از سکنه است. در میان باغات آن چند خانه ساخته‌اند و غالباً زیر چادر به سر می‌برند، چون یکی بیک طاهراف - مامور روس نوشته به کماندان (camandant) فرمانده نظامی) قزاق‌ها ساختن آنجا نوشته بود، قریب به آنجا در میان باغ به نهار افتاده و نوشته مزبور را بر فراز کوه، مشارالیه تمنا کرد، او را دیدن نمایم، قدری صحبت که در ماده کوچانیدن خانوار قلعه‌ای نمودم را در احقاً مجاب کردم، ... بعد حسب الماموریت برای کوچانیدن خانوار قلعه‌ای معذرت خواستم، گفت: محض احترام شما من و خانم و معاون و ده نفر قزاق می‌رویم. سوار شدیم معاً (همراه) قزاق‌ها در سواری، ساز می‌زدند و نغمه سرایی می‌کردند، همه جا قلقلاب. گرماب دو سنگ آب دارد و یک فرسخ است و تمام این را در راعت آبی است. آب قلقلاب از قریب گرماب می‌آید و با آب گرماب یکی شده، از در کوه شمالی این دره و موسوم به «کوه قریشمال» و «نقدوشان» بیرون رفته به گویا به کوه شمال این‌جا واقع است و از گرماب تا آنجا شش فرسخ است می‌رود. قلقلاب هم باغات دارد و اصل قلعه آن در بالای یک شاخه شمالی کوه مسینو واقع است که وقت کوچانیدن سکنه آن شجاع‌الدوله تمام را خراب کرده است. شب را با صادق‌علی که عده قلقلابی و سوارهای خودمان به سر برده، صبح زود خانوارها را کوچانیده خود به نزد کماندان در گرماب که مسیر راه بود رفتم، برای خداحفاظی؛ باز خود کارگزار روس و معاون و زنش چای و شیرینی حاضر کرده، زیاد مهربانی نمودند. من هم به قزاق‌ها انعام دادم و از آنجا سوار شده به رباط مراجعت کردم و خانوارها را تسلیم صادق‌علی کرده، قبض رسید گرفتم، سواره قوچان را هم از قلعه‌علی محمد به قوچان، روانه کردم و خود با سوار شادلو به جنوب معاودت کرده، اصل سند صادق‌علی را به وزارت خارجه انقاد داشتم. او علاوه بر شرح ماموریت خود مطالبی در موضوعات خاص شمال خراسان از جمله؛ شجره و صفات امیرحسین‌خان شجاع‌الدوله، ایل چمشگزک و طوایف

آن، جغرافیای بجنورد، انتساب ایلخانی زعفرانلو و شادلو و کدورت‌های میان دو ایل مذکور، اسامی تیره‌ها و طوایف ایل شادلو، آبادی‌های بجنورد و صفات یارمحمدخان سهام الدوله را مورد مذاقه قرار داده است.

منتخب الملک شرح وقایع سفر خود را در بازگشت نیز به مانند عزیمت به خراسان به رشته تحریر در آورده که به اختصار نکات برجسته آن در این جا قید می‌گردد و جهت آگاهی بیشتر از مفاد سفرنامه حاضر، خوانندگان گرانقدر را به متن فرامی‌خوانیم.

منتخب الملک عاقبت در روز سوم جمادی الثانی ۱۳۰۱ ق. پس از انجام ماموریتش راسی تهران گردید. او در روز دوشنبه ۴ جمادی الاول از بدرانلو به قلعه‌خان، سه‌شنبه ۵ جمادی الاول، باسکانه، و جلگه سملقان، چهارشنبه ۶ جمادی الاول به چشمه‌خان، پنجشنبه ۷ ابویه تنگراه و میان تیره قائی از ایل گوکلان و جمعه به حاجیلر (شهر مینودشت فعلی) عید عزیمت کردند.

او در این بخش از سفرنامه‌اش در خصوص جغرافیای گرگان، شجره طوایف گوکلان و تیره‌های آن و یارهای این طرات و مامورتهایش (یا به قول خودش تسوید) به تفصیل قلمفرسایی کرده است.

منتخب الملک بار دیگر در ۲۴ ربیع الاول سال ۱۳۱۱ ق. به دستور علی اصغرخان اتابک اعظم عازم محل ماموریت خود در عشق‌آباد (در کرمانی جمهوری ترکمنستان) شد و در بازگشت سفرنامه‌اش را در قالب «جغرافیای از خردای شاهرود» را تدوین کرده است. وی در روز ۳ شهر ربیع الثانی ۱۳۱۱ ق. با مشایخت دیمدادخان سرتیپ (پدر عبدالحسین خان تیمورتاش) و میرزا مرتضی‌خان و علی‌اصغرخان ناجر شاهرودی از بجنورد عازم تهران شد.

وی در مسیر بازگشت به تهران در روز یکشنبه ۴ ربیع الثانی از فیروزه به چهاربید، دوشنبه ۵ ربیع الثانی به خراشاد سنخواست، سه‌شنبه ۶ ربیع الثانی به چهارده جاجرم، پس از دو شب و یک روز اقامت در جاجرم، در پنجشنبه ۸ ربیع الثانی به کبایه، در جمعه ۹ ربیع الثانی به بریاآباد، شنبه ۱۰ ربیع الثانی به متغر و عاقبت در یکشنبه ۱۱ ربیع الثانی ۱۳۱۱ ق. به شاهرود وارد شد و به محض ورود به این شهر دو تلگراف از علی اصغرخان اتابک اعظم - صدراعظم دولت علیه - مبنی بر ماموریت جدید به بجنورد دریافت کرد و روز بعد به محل ماموریتش بازگشت.

منتخب الملک در ادامه نگارش این شرح ماموریت و سفرنامه مطالبی در خصوص

تعبد و شرافت، صفات عیب‌دانه، تسوید شرحی مربوط وجوب بقای خالصانه و امید
تقریر کردند.

مطالب این اثر در تاریخ ۲۶ رمضان ۱۳۱۴ق. به فرجام رسیده و مولف آن را توسط
حاجی محسن مشیرالدوله - وزیر امور خارجه وقت - به مظفرالدین شاه تقدیم نمودند.

امتنان

در پایان بر خود فرض می‌دانم از کلیه کسانی که در فراهم‌آوری، تهیه و تنظیم و
تصحیح این تحفه همکاری داشتند تشکر نمایم.

بدین‌طور بر خود لازم می‌دانم از متصدان کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس
شورای اسلامی و بخصوص جناب آقای دکتر علی طبری بابت امکان دستیابی به این
اثر تشکر نمایم.

از مساعدت‌های دوست‌وارم جناب آقای دکتر آرش پولادی و سرکار خانم
دکتر زهرا روستایی، جناب آقایان حبیب‌الله شادلو، کرم خدا اسماعیلی به سبب مشاوره
این اثر سپاسگزارم.

افزون بر این از همکاران گرامس سرکار خانم‌ها: انسیه رضایی، معصومه
عماری، نرجس جاویدی به جهت فراهم کردن عکس‌ها و سرکار خانم‌ها: زهرا آصفی،
فرح‌تمهیدی و مهستی ابوذر جمهری به سبب مشاوره در شیوه ارائه این اثر سپاسگزاری
می‌نمایم.

همچنین از مدیر مسئول انتشارات کتاب صارم، جناب آقای دکتر ابوطالب صارمی به
جهت فراهم آوردن تسهیلات چاپ کتاب و سرکار خانم‌ها: زهرا آصفی، بهاره انوری
و لیلا شجاع که تقبل صفحه‌آرایی و طراحی جلد فرمودند و سرکار خانم‌ها: هم‌حاشی
باجگیران به جهت حروف چینی متن سپاسگزاری و قدردانی می‌نمایم. در فرجام
سخن، ضمن آرزوی توفیق روزافزون فرزندانم مصطفی و مبینا کریمیان، جای دارد از
تلاششان در جهت آماده سازی این کتاب قدردانی نمایم.

علی کریمیان

۳ مرداد ماه ۱۳۹۷ش.

